

پیشنهادهای برای بهبود وضعیت تعلیم و تربیت بر اساس آموزه‌های قرآن در رهنمودهای امام خامنه‌ای (مدظله العالی)

سمیرا خواهشی^۱

چکیده:

تربیت به معنای رشد و نمو و حرکت هر شیء به سمت هدف و غایتی است که آن شیء کمال خود را باز می‌یابد؛ بنابراین وقتی تربیت را اینگونه معنا کنیم وسعت زیادی پیدا می‌کند و مستلزم این می‌شود که ما انسان را چگونه و به چه شکلی رشد و نمو بدهیم تا از هر جهت کامل شود.

امام (رضوان الله علیه) فرمودند: معلمی شغل انبیاء است. این فقط یک شعار دل خوش کن نیست، این یک حقیقت قرآنی است. «ويعلمهم الكتاب والحكمة». از جمله خصوصیات پیامبران تعلیم است. هدف از این پژوهش تحلیل و تبیین ارتباط عمیق میان آموزه‌های قرآنی و اصول تعلیم و تربیت اسلامی است. براساس این تحقیق اصول اولیه تعلیم شامل: علم آموزی، تربیت اخلاقی و تربیت معنوی معرفی شده و تاثیر آن‌ها در شکل‌گیری شخصیت اسلامی بررسی می‌گردد. این مقاله به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و در نهایت بر اهمیت رعایت اصول تعلیم و تربیت قرآنی در نهادهای آموزشی و تاثیر آن‌ها بر پیشرفت فردی و اجتماعی جامعه تاکید می‌کند.

کلیدواژه: تعلیم، تربیت، قرآن، اندیشه، مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

^۱ سمیرا خواهشی دهخوارقانی، طلبه پایه ۴، آذربایجان شرقی، آذرشهر، حوزه علمیه صدیقه کبری

مقدمه:

تعلیم و تربیت به عنوان یک فرایند مستمر و هدفمند، نقش اساسی در شکل‌گیری شخصیت انسان و پیشرفت جامعه ایفا می‌کند. در اسلام، این فرایند نه تنها به عنوان یک وظیفه اجتماعی، بلکه به مثابه یک فریضه دینی مورد توجه قرار گرفته است. قرآن کریم به عنوان منبع اصلی هدایت و تعلیم، نگاهی جامع به علم و تربیت دارد و اصول و اهداف تربیتی را به صورت واضح تبیین کرده است. مقام معظم رهبری _آیت‌الله سید علی خامنه‌ای(مدظله العالی)_ نیز به عنوان رهبری دینی و فکری، با ارائه ی رهنمودهایی متناسب با نیازهای جامعه، نقش اساسی در این زمینه ایفا می‌کند. مفهوم تعلیم و تربیت در قرآن شامل: علم، تعلیم علم، تربیت دینی و تربیت اخلاقی است. قرآن کریم به صراحت بر اهمیت علم و دانش تأکید می‌کند و این امر را به عنوان پایه ای برای توسعه ی فردی و اجتماعی معرفی می‌کند. (قرآن کریم سوره علق آیات ۱ تا ۵).

براساس بیانات مقام معظم رهبری(مدظله العالی)، تعلیم و تربیت باید به گونه‌ای باشد که فرد را علاوه بر کسب علم، به تربیت اخلاقی و معنوی نیز مجهز کند. این رویکرد به ویژه در دنیای امروز که چالش های اخلاقی، اجتماعی و اعتقادی وجود دارد، از اهمیت بالایی برخوردار است.

این مقاله با نگرش به آیات قرآن و نظرات مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، به بررسی اصول اساسی تعلیم و تربیت پرداخته است و به تحلیل راهکارهای اجرایی برای پیاده سازی این اصول در نظام آموزشی کشور می‌پردازد. از این رو تحصیل علم، پرورش روحیه اخلاقی و معنوی و ایجاد نهادهای آموزشی، به شکل‌گیری یک نسل با ایمان، با اخلاق و عالم کمک می‌کند. تعلیم و تربیت، از رسالت های اصلی انبیاء است و این خود نشان دهنده جایگاه مهم و غیرقابل انکار نهاد تعلیم و تربیت در سعادت و پیشرفت هر جامعه، به سمت آرمان های خود است. انسان تا در میدان تعلیم و تربیت گام ننهد، توانایی هایش از مرحله نهان و نهفته به مرحله فعلیت و شکوفایی نمی‌رسد و از مسیر حرکت تکاملی محروم می‌ماند. از این رو باید به صورت دقیق و حساب شده عمل شود. پس ضرورت ایجاد می‌کند برای تعلیم و تربیت جامعه برنامه‌ریزی کرد.

پژوهش پیش رو، به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است؛ که در ابتدا با استفاده از منابع علمی حوزه تعلیم و تربیت، مفاهیم اصلی مربوط به این تفکیک رویکرد نظری آن مورد بررسی قرار گرفته و سپس با توجه به تعدد بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در هر حیطه، از میان بیانات، آن هایی که فراگیرتر بود انتخاب شده و در گام بعدی به شیوه تحلیل _توصیفی ارائه شده است.

با مطالعه کتاب‌ها و مقالات و بررسی تحلیل بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، اصول و تربیت مورد نظر ایشان به عنوان رکن اصلی و اساسی در نظام جامع تعلیم و تربیت در سه حیطه: اعتقادی، اجتماعی و اخلاقی استخراج شده است؛ که ایشان محیط و وراثت را عامل اصلی در تعلیم و تربیت دانسته اند و اگر این حیطه ها درست تعلیم داده شوند، تربیت هم به بهترین شکل صورت می گیرد.

مفهوم‌شناسی:

در ذیل به تعاریف برخی از مفاهیم مرتبط با موضوع مقاله اشاره می‌شود:

اصول در لغت: [ع] (أُصُ) ریشه‌ها، بیخ‌ها، پایه‌ها، بنیادها، قواعد و قوانین، جمع اصل، و نیز علوم شرعی که چهار اصل (کتاب، سنت، اجماع، قیاس) تشکیل می‌شود. مراد از کتاب، همان قرآن کریم و معنی سنت، حدیث و اعمال پیغمبر، و اجماع عبارت است از اتفاق صحابه یا مجتهدان بر امری. و قیاس عبارت است از تشبیه امری یا چیزی به امر یا چیز دیگر. به سبب اشتراک آن دو در حکمی.

اصول در اصطلاح: به طور کلی اصول در تعلیم و تربیت، به مجموعه‌ای از مبانی، قوانین و راهنمایی‌هایی اشاره دارد که به منظور سازماندهی فرایندهای آموزشی و تربیت طراحی شده‌اند؛ یعنی به عنوان راهنما و چارچوبی عمل می‌کند که معلمان، مربیان و طراحان آموزشی بر اساس آن می‌توانند برنامه‌ها و فعالیت‌های خود را تدوین و اجرا کنند. (بهرامی، ص ۱۸۱)

تعلیم در لغت: مص [ع] (ت. ل) علم یا چیزی را به کسی یاد دادن، کسی را چیزی آموختن، آموزش. (عمید، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۵۹۰)

تربیت در لغت: مص [ع] تربیه (ت ب ی) پرورتن، پروراندن، پرورش دادن، ادب و اخلاق به کسی یاد دادن. (عمید، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۵۵۹)

تعلیم و تربیت در اصطلاح: تربیت در اصطلاح، ایجاد شرایط مناسب برای شکوفایی قابلیت‌های فطری انسان در راستای هدف معین است. تربیت به معنای رشد و نمو و حرکت هر شیء به سمت هدف و غایتی است که آن شیء کمال خود را باز می‌یابد؛ بنابراین وقتی تربیت را این‌گونه معنا می‌کنیم، وسعت زیادی پیدا می‌کند، مستلزم این می‌شود ما انسان را چگونه و به چه شکلی رشد و نمو دهیم تا از هر جهت کامل بشود. یعنی انسان دارای سلامت جسمی همراه با عقل و سلامت فکری و پرورش علمی و اخلاقی باشد.

حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای (مد ظله العالی): پنجمین فرزند سید جواد، ۲۹ فروردین ۱۳۱۸ به دنیا آمد. سید علی حسینی خامنه‌ای، ۷۰ متری در حوالی بازار سرشور مشهد، (بهبودی، ۱۳۹۱، ص ۲۹) مادرش خدیجه میردامادی - معروف به آقازاده خانم (کامور بخشایش و همکاران، ۱۳۹۲) - دومین همسر سید جواد بود.

اجداد سیدعلی، اجداد پدریشان به امام چهارم شیعیان، حضرت زین العابدین و امام حسین (علیهما السلام) می‌رسد. سلطان سید احمد از اجدادشان بود که در قرن چهارم هجری، مأمون عباسی در هنگام نماز شهیدش کرد. و بعد ها

در دوره شاه عباس صفوی برایش بارگاهی ساختند و تا امروز زیارتگاهی است. (بهبودی، ۱۳۹۱، ص ۱۰) پدر
بزرگشان سیدحسین در خامنه تبریز به دنیا آمده بود و پس از طلبگی در تبریز و نجف از علمای بنام تبریز شدند.
مردم دوستش داشتند و سیدحسین پیش نماز مشهور بود و از طرفداران انقلاب مشروطه بود و شیخ محمد خیابانی،
مبارز مشهور، دامادش بود که شوهر عمه سید علی هم می‌شد. هفت فرزند داشت که سید جواد یکی از آن‌ها بود.
مادر سیدعلی، بانو خدیجه میردامادی فرزند عالم مشهور حاج سید هاشم نجفی میردامادی بود. اجدادشان به امام
ششم شیعیان حضرت امام صادق (علیه السلام) می‌رسید. (شیرعلی نیا)

راه ایجاد تحول در فرهنگ کشور، گزینش دقیق معلمان، اساتید و مربیان مراکز حساس است. (از نظر سلامت فکری، اخلاقی، رفتاری و توانمندی پرورش اسلامی) این فرهنگ باید متحول بشود. فرهنگ استعماری، فرهنگ استقلالی بشود. باید کسی انتخاب بشود که جوان های سالم و تربیت صحیح بکنند. (خمینی، ۱۳۷۹ ج ۵، ص ۲۰۰)

اگر انسان ها از نظر سواد، دانش و سیاست بحرالعلوم هم باشند، ولی اخلاق نداشته باشند کوچک ترین نفعی برای جامعه نخواهند داشت. تواضع، اخلاص و مهربانی در رابطه با بندگان خدا و صلابت در مقابل دشمنان، فداکاری و اصالت ندادن به مال، جاه، مقام و از جان و فرزندان و آسایش و سلامتی خود خیلی راحت برای رضای خدا گذشتن، از اساسی ترین جوهرها و بالاترین ارزشی است که برای آن باید تلاش کنیم و در عمل به کار گیریم. (تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، ص ۲۲۴)

اصلاح فکر:

اسلام بیشترین تاکید را بر اندیشه و فکر قرار داده است. چرا که ملاک شخصیت هر فرد همان اندیشه ی اوست. فکر همان (اندیشه راهبر) است. اسلام بیشتر تاکید خود را بر اندیشه و فکر قرار داده و انسان را به بازداری از همه خرافات و اسارت قدرت های ارتجاعی و ضد انسانی دعوت می کند. (خمینی، ۱۳۷۹، ص ۴۰۴)

شخصیت هر انسانی غیر از عوامل و عناصری که وجود خارجی و ظاهری او را تشکیل می دهد، مثل جسم، ذهن، حیات، خصلت ها و خلقیات و مقولات دیگری نیز دارد. گاهی نسبت به عناصر و عوامل، جنبه زیربنایی دارد. مانند افکار، جهان بینی و دیدگاه ها. جهان بینی هر انسانی در تشکیل شخصیت او تاثیر اساسی دارد. (ولایت، ج ۱، ص ۳۱- سخنرانی در مراسم بیعت ائمه جمعه سراسر کشور)

محبت:

عشق و محبت می تواند باعث کارهایی شود که عقل سلیم انسان از انجام آن ناتوان است. این محبت خود سر رشته بسیاری از کارهاست که خداوند متعال خود را با کلمه رحمت و مهربانی معرفی می نماید: «بسم الله الرحمن الرحیم».

برای جذب مخاطب و تاثیر گذاری بیشتر، بایستی از جانب مهر و محبت وارد شد. در آیین اسلام اصولی ترین پایه برای تربیت نسل، ابتدا باید همه با هم برادر باشند، دوست و غمخوار یکدیگر شوند که آیه قرآن هم به این مسئله تاکید بسیار کرده است. «اخواناً علی سرِّ متقابلین» (حجر، ۴۷)

(در حالی که همه برادرند و در سختی ها رو به رو یکدیگر قرار دارند.)

خداوند متعال انبیا را برای هدایت ما انسان ها فرستاده است. هدایت که هیچ گاه با خشم و غضب و تندخویی نبود؛ بلکه از رفتار انبیا بایستی ما الگو برداریم. و هم محبت، صمیمیت و برادری را باید طوری تعلیم ببینیم که این رفتار در خلق و خوی ما نهادینه شود و انسان هایی با مهر و محبت و با نرم خویی تربیت شویم و تعلیم دهیم. (تحقیق و تدوین جمعی از محققان دفتر فرهنگی فخرالائمه، ۱۳۹۱، ص ۴۳۰)

تبعیت از الگوی تربیتی اسلامی:

انبیا از اول، رسالت خود را بر پایه هدایت انسان به صراط مستقیم قرار داده بود و تنها با گفتن و نقل کردن این هدایت تاثیر گذار نبود. بلکه اعمال و افعال آن ها برای انسان الگو بوده است. انسان موجودی است که با دیدن، بیشترین تاثیر را می پذیرد تا این که بشنود. (مثل اینکه شنیدن کی بود مانند دیدن). خداوند متعال به ما مسلمانان دستور داده که از پیامبر خود پیروی کنید. پیروی در همه مراحل زندگانی؛ چون سعادت و رستگاری انسان در اطاعت از رسول است. از این مطلب پیداست که تربیت انسان ها کار تدریجی است کار دفعی نیست. بعد از پیامبر اسلام این وصایت و جانشینی بر عهده مجتهدان فرهیخته است، بعد از پیامبر برنامه های او بایستی ادامه پیدا کند. طوری تربیت شویم که رفتارمان با دشمنان و بیگانگان، با اقوام یا دوستان درست باشد. بدانیم چون برخورد ما باعث جذب یا دفع این افراد می شود، اگر کوتاهی کنیم نتیجه ای به دست می آید که باعث گمراهی خود و دیگران می شویم.

باهوش ترین افراد کسانی هستند که اولیای خدا را الگوی زندگی خود قرار دهند. هرچند ما نمی توانیم خود حضرت علی (علیه السلام) باشیم، لکن می توانیم شیعه او و پیرو راه ایشان باشیم. و طریق ایشان را به فرزندانمان تعلیم دهیم هرچند که بگوئیم تاثیر کمی می گذاریم باید خودمان راه علی (علیه السلام) را بشناسیم بعد بر فرزندانمان و بقیه هم نشان دهیم. وقتی اعلام می کنیم راه امامان را قاطعانه دنبال خواهیم کرد اولین تکلیف این است ببینیم عناصر اصلی طریق امام (قدس سره) چه بود، بی شک امام با همان روحیه، راهی را می پیمود که پیامبران الهی می پیمودند. راه و هدف هم همان راه هدف پیامبران بود.

پذیرش ولایت فقیه:

اصل ولایت فقیه و قبول و پیمودن همه راه های اصلی نظام به مرکز ولایت، نقطه ی روشن نظام اسلامی و یا تحقق آن یادگار پر ارج و به یاد ماندنی حضرت امام خمینی (قدس سره) است. مردم با ایمان، اخلاص کامل خود را نسبت به این اصل نشان داده اند. امام عظیم الشأن ما خود بزرگترین مدافع سرسخت پشتیبان این اصل و پذیرای همه آثار و لوازم آن بود. مرجع تقلید آگاه و با خرد، برای مردم از هر نعمتی بالاتر و مهمتر است. مرجعی که تبلیغات دشمن ذهن او را فریب نمی دهد خیلی ارزشمند است. چون ولایت فقیه به منزله ستون فقرات نظام است.

این مراجع هستند که با تدبیر و ارائه اندیشه های خود نسل های با ایمان تربیت می کنند. قرآن را با تفسیرهای عالی و دقیق در اختیار مسلمانان قرار می دهند تا راحت تر بتوانند حلال، حرام و نعمت های خدا را بشناسند. (تحقیق و تدوین جمعی از محققان دفتر فرهنگی فخرالائمه، ۱۳۹۱، ص ۵۵۳)

تزکیه نفس و تعلیم کتاب حکمت:

مهمترین تحول درونی انسان، تزکیه نفس است. (خامنه ای، ۱۳۹۱، ص ۴۷) که هدف از خلقت انسان رسیدن به کمال و سعادت است و این از راهی جز پاک کردن نفس و تعلیم کتاب حکمت به دست نمی آید. انسان با تزکیه می تواند اسیر نفس خود نشده و خود را از ذلت و خواری نجات دهد. این چنین است که می شود راه رسیدن به کمال را تضمین کرد و قله انسانیت و اوج تکامل بشری را در خود پرورش داد.

تعلیم درس های پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم)؛ راه احیای عزت اسلامی:

اگر عظمت و اهمیت ایام به این باشد که خدای متعال لطفی را در روزی بر بشریت نازل کرده باشد، بی شک در روز مبعث است. امیرالمومنین (علیه السلام) فرمودند: «ارسله علی حین فتره من الرسل و طول هجعه من الامم» (کلینی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۶۰) بعثت در هنگامی اتفاق افتاد که دوران طولانی ای بود که بشریت از حضور انبیای الهی محروم بودند. «و الدنيا كاسفه النور ظاهره الغرور» (نهج البلاغه، خطبه ۸۹)

دنیا تاریک و ظلمانی بود، معنویت رخت بر بسته بود. در چنین شرایطی خدای متعال پیامبر اسلام را فرستاد. نبی اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) عنصر شایسته ای بود که برای چنین حرکت عظیم برای طول تاریخ بشریت، خداوند او را آماده کرده بود. لذا توانست در طول ۲۳ سال یک جریان را به راه بیندازد که این جریان با همه موانع و با همه مشکلات تا امروز تاریخ را جلو رانده و پیش برده است. بشریت اگر تفکر کند و با دیده انصاف بنگرد، می بیند که حرکت بشر به سوی کمال به برکت اسلام بوده که انسان چه از لحاظ مادی و معنوی رشد یافته و هم پایه های ایمان و عقلانیت، مجاهدت و پایه های عزت که جز اصلی ترین پایه های اساس بشر است، به حد شایسته رسانده است. این ها وقتی در جامعه ای زنده بشود، این جامعه همان حرکت اسلامی را، همان خط نبی اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را یقیناً دنبال خواهد کرد و آثار و ثمراتش را هم در زندگی خودمان و هم بقیه مشاهده خواهیم کرد. (خامنه ای، ۱۳۹۱، ص ۲۵۷)

نتیجه گیری:

با تأمل در آموزه های قرآن کریم و رهنمودهای مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، می توان به این نتیجه رسید که بهبود وضعیت تعلیم و تربیت در جامعه ایرانی مستلزم اتخاذ رویکردی جامع و نظام مند است که جنبه های مختلف تربیتی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی را در برگیرد. آموزه های دینی و رهنمودهای رهبری به عنوان منابع غنی فکری می توانند چهارچوب های لازم برای دستیابی به این هدف را فراهم سازند.

اولین نکته قابل تأمل تأکید بر تربیت دینی و اعتقادی است. باید نهادهای آموزشی به گونه ای طراحی شوند که نه تنها به یادگیری مهارت های علمی، بلکه به پرورش فضایل اخلاقی و انسانی توجه جدی داشته باشند. در این راستا، ارتقای ارزش های اسلامی نظیر صداقت، تعاون و احترام به دیگران باید به صورت جدی در برنامه های آموزشی گنجانده شود.

دومین نکته، ضرورت به روز رسانی روش های آموزشی و استفاده از فناوری های نوین در یاددهی و یادگیری است. به کارگیری روش های آموزش مشارکتی و خلاق در کنار زبان و ادبیات غنی قرآن مجید می تواند فرایند یادگیری را برای دانش آموزان جذاب تر و موثرتر کند. این تغییرات باید مبتنی بر پژوهش های علمی و تجربی باشد تا به کیفیت آموزش اضافه شود و دانش آموزان را برای چالش های آینده آماده کند.

سومین نکته، ایجاد و تقویت ساختارهای حمایتی برای معلمان و مربیان است. معلمان دیگر صرفاً علم آموز نیستند؛ بلکه باید نقش های متعددی از جمله مشاور، راهنما و الگو را ایفا کنند. بنابراین سرمایه گذاری در آموزش و ارتقای مهارت های معلمان به ویژه در زمینه های روانشناسی و تربیتی باید در اولویت قرار گیرد. این امر نه تنها به بهبود کیفیت تدریس کمک می کند، بلکه می تواند احساس مسئولیت و تعهد در معلمان را نیز افزایش دهد.

در نهایت، برای تحقق این اهداف نیازمند مشارکت مستمر میان نهادهای آموزشی، خانواده ها و جوامع محلی هستیم. تقویت همکاری و هم افزایی میان این نهادها باید به گونه ای باشد که ضمن احترام به تنوع فرهنگی و اجتماعی، یکپارچگی و هویت اسلامی را در دستور کار قرار دهد. اجرای برنامه های آموزشی متناسب با نیازهای محلی و اسلامی، می تواند به ارتقای آگاهی های اجتماعی و فرهنگی جامعه کمک کند و به حفظ ارزش ها و اصول اسلامی منجر شود.

در نتیجه، با توجه به آموزه های قرآن و رهنمودهای مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، بهبود آموزش و تربیت نه تنها یک مسئولیت ملی بلکه یک مسئولیت اخلاقی و دینی نیز محسوب می شود که در صورت تحقق آن، می توان به ساختن نسلی مومن، توانا و خلاق امیدوار بود که در جهت اعتلای کشور و جامعه اسلامی گام بردارد.

منابع:

کتاب ها:

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. بهبودی، هدایت الله، ۱۳۹۱، شرح اسم، زندگی نامه ی آیت الله سید علی خامنه ای، موسسه ی مطالعات و پژوهش های سیاسی
۴. بهرامی، جمشید، مبانی نظری آموزش و پرورش
۵. تحقیق و تدوین از محققان دفتر فرهنگی فخرالائمه، ۱۳۹۱، رهیافتی به منظومه فکری حضرت امام خمینی (قدس سره) و رهبر انقلاب (مدظله العالی)، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، فاضل، چاپ دوم
۶. جواد کامور بخشایش، جواد عربانی، خاطرات آیت الله سیدعلی خامنه ای مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۲
۷. حدیث ولایت، ج ۱، سخنرانی در مراسم بیعت ائمه جمعه سراسر کشور
۸. خامنه ای، علی، ۱۳۹۴، درس های پیامبر اعظم گزیده ای از بیانات حضرت آیت الله خامنه ای رهبر معظم انقلاب، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، چاپ چهارم
۹. خمینی، روح الله، ۱۳۷۹، صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی (قدس سره الشریف)، ج ۱۰، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم
۱۰. شیرعلی نیا، جعفر، روایتی از زندگی و زمانه آیت الله سیدعلی خامنه ای
۱۱. صهبا، ۱۳۹۸، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، سلسله جلسات استاد سیدعلی حسینی خامنه ای، موسسه ایمان جهادی
۱۲. عمید، حسن، ۱۳۹۱، فرهنگ فارسی عمید، ج ۱، تهران، انتشارات امیرکبیر
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۹۳، اصول کافی، ج ۱، دارالتقلین، چاپ چهارم

مقالات:

۱. نصرت پناه، سیاوش و همکاران، ۱۳۹۶، اصول تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در ماموریت های تربیتی سپاه، پژوهشی در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۵، دوره جدید، ش ۳۶ پاییز